

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS), II/2 (2017), s. 121-139

OSMANLI-ETİYOPYA İLİŞKİLERİ ARAŞTIRMALARINDA BİRİNCİL KAYNAKLARIN ÖNEMİ

Sümeyye DOĞAN*

Özet

Etiyopya, Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasında 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık dört yüzyıl ilgi duyduğu bir coğrafyadır. Bu kadar uzun bir süre Osmanlı'nın gündeminde kalan bu bölgenin tarihini ve bu süre zarfında Osmanlılar ve Hristiyan-Etiyopya İmparatorluğu arasında cereyan eden olayları en ince ayrıntısına kadar bilmek, bu alanda çalışmalar yapan araştırmacılar için büyük önem taşımaktadır. Tüm ikincil kaynakların çıkış noktasını oluşturan birincil kaynaklar bu tarz çalışmaların vazgeçilmez unsurlarıdır. Osmanlı-Etiyopya ilişkileri bağlamında mevcut birincil kaynaklar temel olarak Osmanlı arşiv dokümanları, Etiyopya kraliyet kronikleri (*Ethiopian royal chronicles*) ve döneme ait bazı seyahatnamelerdir. Ancak günümüze kadar gerek ülkemizde gerekse Batı'da Osmanlı-Etiyopya ilişkileri üzerine yapılan araştırmalarda – birkaç istisna hariç – Osmanlı arşiv dokümanları yeterince araştırılmamıştır. Bununla beraber ülkemizde yürütülen çalışmalarda ise Etiyopya birincil kaynakları büyük oranda ihmal edilmiştir. Bu bağlamda Etiyopya kraliyet kronikleri ve Osmanlı arşiv dokümanları ışığında yapılacak olan yeni çalışmalar bu alandaki tarih araştırmalarına yeni bir soluk getirecektir.

Anahtar Kelimeler: Etiyopya, Etiyopya kraliyet kronikleri, Osmanlı Devleti, Osmanlı arşiv dokümanları, birincil kaynaklar, historiyoğrafi, Habeş Eyaleti.

* Doktora Adayı, Hamburg Üniversitesi, Asya-Afrika-Enstitüsü, Etiyopya ve İran Bilimleri, sumeyyedogan@gmx.de

IMPORTANCE OF PRIMARY SOURCES IN THE RESEARCH OF OTTOMAN AND ETHIOPIAN RELATIONS

Abstract

Ethiopia, a country located in the Horn of Africa, attracted the attention of the Ottoman Empire during his presence in Africa between XVI. and early XX. Centuries. Since it has been such a long period on the agenda of the Ottoman Empire, nowadays it is important to reveal the entire history of the relations between the Ottomans and the Ethiopians. In this context primary sources such as the Ottoman archive documents, Ethiopian royal chronicles and contemporaneous travel books, which are fundemantal as secondary sources, are the most important research means to achieve this goal. However, the Ottoman archive documents concerning the Ottoman and Ethiopian relations have been – with few exceptions – neglected both in Turkish and Western studies until today. At the same time Ethiopian primary sources were omitted in Turkish studies as well. In this sence, studies conducted in consideration of Ottoman archive documents and Ethiopian royal chronicles would bring new facts to light about the historical perspective of the relation between both countries.

Keywords: Ethiopia, Ethiopian royal chronicles, Ottoman Empire, Ottoman archive sources, primary sources, historiography, Habesh Eyalet.

Giriş

Etiyopya ile Osmanlı Devleti arasında ilk diplomatik temaslar 19. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. II. Menelik (1889-1913) ve II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde, 1904 yılında Etiyopya'ya gönderilen bir diplomatik heyet bu temasın temel taşını oluşturmaktadır. Bunu, Etiyopya'nın Harar şehrinde 1912 yılında kurulan Türk Konsolosluğu ve 1926 yılında başkent Addis Ababa'da kurulan Türk Büyükelçiliği takip etmiştir. Etiyopya'nın başkentinde kurulan bu Türk Büyükelçiliği aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Sahra-Altı Afrika'da kurduğu ilk yerleşik büyükelçilik olma özelliğini taşımaktadır. 1933 yılında Türkiye'de kurulan Etiyopya Büyükelçiliği ise 1984 yılında Etiyopya'da hâkim olan komünist Derg Rejimi'nin (1974-1987) baskıları sonucunda kapatılmış ve yeniden açılması ancak 2006 yılında mümkün olmuştur. Hâlihazırda yürütülen ekonomik ilişkilerin yanı sıra 2003 yılından bu yana Etiyopya ve Türkiye arasında düzenli olarak karşılıklı fikir alışverişleri ve bilgilendirme toplantıları gerçekleştirilmektedir.

Diplomatik ilişkileri bir kenara bırakacak olursak, Etiyopya ve Osmanlı arasındaki ilk fiili temasın 16. yüzyılda başladığını görürüz. Bu temas Osmanlı Devleti'nin Etiyopya topraklarında *Habeş Eyaleti*'ni kurmasıyla gerçekleşmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin henüz *Habeş Eyaleti* tesis edilmeden önce de Etiyopya'daki Müslümanların sorunlarıyla ilgilendiği ve gerektiği durumlarda maddi destekte bulunduğu bilinmektedir. Örneğin Etiyopya'daki ilk Müslüman devleti olan Evfat Emirliği'nin (1285-1415) yıkılmasının ardından 15. yüzyılda kurulan Zeyla Emirliği, 16. yüzyıldan itibaren Etiyopya İmparatorluğu'na karşı sürdürdüğü savaşlarda Osmanlı Devleti'nden askeri yardım almıştır (Kavas, 1997: 107).

Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin yanı sıra Yemen ve Etiyopya, Osmanlı Devleti için önemli jeo-stratejik konumlara sahiplerdi. Özellikle Hint Okyanusu'nun kuzey-batı kolu olarak kabul edilen Kızıldeniz büyük önem teşkil etmekteydi. Afrika ve Asya kıtaları arasında sağladığı ulaşım yolu nedeniyle eski zamanlardan bu yana bu havza, Osmanlı Devleti ve Portekiz gibi dönemin süper güçleri arasında her daim bir rekabet ortamı oluşturmaktaydı. Bu nedenle ismi geçen iki süper gücün de ana hedefi, bu bölgeleri egemenlikleri altına almaktı. 16. yüzyılın başlarından itibaren söz konusu bölgelerde bir yayılma politikası izleyen Portekiz, Osmanlı Devleti'nin bu yerlerdeki en büyük rakibi olagelmisti. Portekizlilerin

Osmanlı Devleti için Kuzey-Doğu Afrika'da tehlike teşkil etmeleri üzerine o ana kadar Avrupada bir yayılma politikası izleyen Osmanlı, aynı hedeflerini Afrika kıtasına da taşımıştır. 16. yüzyıldan itibaren Kızıldeniz'in her iki sahil şeridinde uzanan bölgeleri ve burada yaşayan Müslümanları kendi hakimiyeti altına alan ve koruyan Osmanlı – her ne kadar buaradaki hakimiyeti zaman zaman zayıflasa da – 20. yüzyılın başlarına kadar bu bölgelerle olan münasebetini sürdürmüştür (Kavas, 2001: 3).

Osmanlı tarihiyle uğraşan Batılı araştırmacılar Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş toprakları üç kısma ayırır: Osmanlı Avrupası, Osmanlı Asya'sı ve Osmanlı Afrika'sı (Kavas, 2000: 248). Bahsi geçen ilk iki bölge her açıdan yeterince araştırılmış ve hakkında yeterli çalışma yapılmışken, Afrika'da Osmanlı tesiri altında kalmış topraklar hakkında yapılmış çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu bölgeler arasında Osmanlı Devleti ile temas halinde olup hakkında yeteri kadar araştırma ve çalışma yapılmamış bir bölge de Osmanlı'nın Etiyopya topraklarında tesis ettiği *Habeş Eyaleti*'dir.

Habeş Eyaleti, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Sevâkin ve Zeyla arasında günümüz Cibuti, Eritre, Etiyopya, Sudan ve Somali'nin bazı bölgelerini kapsayan bir Osmanlı eyaleti idi. Ancak 1560-1578 yılları arasında en geniş sınırlarına ulaşan (Orhonlu, 1996a: 365) *Habeş Eyaleti*'nin kesin sınırlarını belirlemek konusunda halen görüş ayrılıkları mevcuttur (Lesure, 1976: 199). *Habeş Eyaleti*'nin kurulmasıyla birlikte gelişen ve şekillenen Osmanlı-Etiyopya ilişkileri hakkında birçok yazılı kaynaktan bilgi almak mümkündür. Bu kaynakların başında *Habeş Eyaleti*'ni ziyaret eden seyyahların seyahatnameleri, Etiyopya kraliyet kronikleri (*Ethiopian royal chronicles*), Osmanlı arşiv dokümanları ve Portekiz belgeleri gelmektedir.

1. Osmanlı-Etiyopya İlişkilerine Dair Mevcut Birincil Kaynaklar

Osmanlı-Etiyopya ilişkilerine dair hâlihazırda mevcut kaynaklar birincil ve ikincil kaynaklar olarak ikiye ayrılmaktadır. Birincil kaynaklar arasında Osmanlı ve Etiyopya'nın ilk temaslarına değinen Etiyopya kraliyet kronikleri ve Osmanlı ve Portekiz arşiv dokümanlarının yanı sıra birçok seyahatname mevcuttur. Çoğu Batılı seyyahlara ait seyahatnameler bu alanda yapılacak araştırmalar için önemli birer kaynak teşkil etmektedir.

Bir Portekizli misyoner ve seyyah olan F. Alvares'in (Alvares, 1961) seyahatnamesi bu alanda önemli bir yere sahip çalışmalardan birini oluşturmaktadır. 15. yüzyıldan itibaren Portekiz, gerek Etiyopya gerekse Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na sahili olan bölgelerde aktif bir rol oynamıştır. F. Alvares'in bu seyahatnamesi Etiyopya ve çevre bölgelerde bu dönemlerdeki siyasi, dini ve ticari durumu Portekiz bakış açısıyla günümüze aktarmaktadır. Bir başka önemli Portekiz seyahatnamesi ise *The Book of Duarte Barbosa*'dır (Barbosa, 1918-1921). Bahsi geçen bu iki seyahatname, özellikle ilk Osmanlı-Etiyopya temasının başlama tarihinin öncesi hakkında bilgi vermektedir. Bir başka misyoner olan M. de Almeida'nın (Beckingham&Huntingford, 1954) 1593-1646 yılları arasındaki Etiyopya hakkında bilgiler verdiği eseri aynı zamanda Etiyopya'daki Osmanlı varlığı hakkında da çeşitli bilgiler sunmaktadır. Yemen asıllı Hasan İbn-Ahmad al-Haymi'nin (Hasan İbn-Ahmad al-Haymi, 1898) İmparator Fasilades (1632-1667) döneminde sefir olarak Etiyopya'ya gönderilmesinin ardından kaleme aldığı sefaretnamesi ise 1647-1649 yılları arasında Etiyopya, Osmanlı ve Yemen arasındaki ilişkiler hakkında bilgi vermektedir. Söz konusu döneme dair tek bir Türk seyyahın -Evliya Çelebi'nin- seyahatnamesi (Evliya Çelebi, 1938) mevcuttur. 17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı bu uzun seyahatname günümüzde Latin alfabesiyle basılmıştır. Bu seyahatnamenin bir kısmında Evliya Çelebi; Mısır, Sudan ve Etiyopya'ya yaptığı yolculuğundan bahsetmektedir.

Birincil kaynaklara kıyasla konuyla ilgili ikincil kaynakların oranı daha fazladır. Birçok Batılı yazarın yanı sıra, konuyla ilgili çalışmalar yapmış araştırmacılardan bazıları Cengiz Orhonlu, Ahmet Kavas ve Salih Özbaran'dır.

2. Osmanlı ve Etiyopya Birincil Kaynaklarının Önemi

Geçmiş bilip anlamadan günümüz olaylarını çözümlenmenin mümkün olmayacağı herkes tarafından kabul gören bir gerçek. Kraliyet kronikleri, el yazmaları ve arşiv dokümanlarının yanı sıra sözlü edebiyat da, tarihe yön veren önemli hadiselerin günümüze taşınması ve anlaşılması için vazgeçilmez kaynaklardır. Sahip olduğumuz tüm ikincil kaynakların çıkış noktasını bugüne kadar ulaşılabilen birincil kaynaklar oluşturmaktadır. Osmanlı ve Etiyopya'nın 16-19. yüzyılları arasındaki temasları ve

ilişkilerinin aktarıldığı tüm çalışmaların temel kaynağı da bu tarz birincil kaynaklardır.

Etiyopya birincil kaynakları konuyla ilgili birçok bilgi sunmaktadır. Bu mevcut bilgilerin büyük kısmına Etiyopya kraliyet kroniklerinden ulaşılmıştır. Konu ile ilişkili kraliyet kroniklerinin çoğu orijinal dilinden farklı dillere tercüme edilmiş ve bir kısmı yayınlanmıştır. Döneme dair barındırdıkları bilgiler, bu alanda çalışan araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Ancak Osmanlı arşiv dokümanları hakkında aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Gerek ülkemizde gerekse Batı'da, Osmanlı ve Afrika çalışmalarının yürütüldüğü üniversitelerde Osmanlı Afrika'sı üzerine yeterli araştırma yapılmamıştır. Osmanlı ve Etiyopya ilişkilerine dair geniş kapsamlı bir kronoloji çalışması yapabilmek için gerek Osmanlı'nın gerekse Etiyopya'nın birincil kaynaklarını tüm detaylarıyla incelemek gerekmektedir. Özellikle bugüne kadar hak ettiği önemi görmemiş olan Osmanlı arşiv dokümanlarının bu alanda önemi büyüktür. *L'Islam Noir* isimli kitabında bu konuya değinen Vincent-Mansour Monteil, bugüne kadar incelenmemiş Osmanlı arşiv dokümanları ışığında, Osmanlı etkisi altında kalmış Afrika ülkelerinin yazılı tarihlerine dair günümüze dek eksik kalmış birçok bilginin aydınlığa kavuşacağını ifade etmektedir (Monteil, 1980: 28).

3. Etiyopya Yerli Yazılı Kaynakları

Osmanlı, Etiyopya tarihinde önemli bir yer teşkil etmektedir. 16-19. yüzyılları arasında Etiyopya'da varlık gösteren Osmanlı, özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda ülkenin geleceğini etkileyen birçok olaya imza atmıştır. Tüm bu olayları tarihi perspektiften anlayıp değerlendirebilmek için döneme ait Osmanlı ve Etiyopya birincil kaynaklarını yakından incelemek gerekmektedir. Etiyopya'nın yazılı tarih kaynakları bu hususta önemli bilgiler sunmaktadır.

Zengin Etiyopya kültürünün en dikkat çekici ve önemli özelliklerinden biri geniş tarihioğrafisidir. Etiyopya tarihioğrafisinin sunduğu çok sayıda kaynak, tarih yazımı için kullanılacak yazılı belgelere dayanan bilgilerin yanı sıra önemli edebi eserlerden oluşmaktadır (Fiaccadori, 2007: 40). Ülkenin ilk yazılı tarih belgeleri olan kraliyet yazıtları Aksum Krallığı dönemine dayanmaktadır. Etiyopya birincil kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan ve 14. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar her

dönemin kralının hayatını anlatan kraliyet kroniklerinin ilki ise Solomon Hanedanlığı döneminde kaleme alınmıştır. Bu kraliyet kronikleri kaleme alındıkları dönemde yerel dilde *tarik* (terc.: tarih) veya *zena* (terc.: anlatı, tebliğ) olarak adlandırılmıştır (Fiaccadori, 2007: 41). Kraliyet kronikleri birkaç istisna dışında Ge'ez¹ dilinde yazılmıştır.

Bu kroniklerin kaleme alınması, bizzat dönem krallarının emriyle veya ölümlerinin ardından tahta geçen haleflerinin talimatı ile gerçekleşmiştir (Gebreyes Beyene, 2016: 5). Kroniklerin yazarları dönemin kralı tarafından eğitilmiş, saray hayatının içinden gelen, Ge'ez diline çok iyi hakim ve ileri derecede kilise eğitimi almış kişiler arasından seçilmiştir (Gebreyes Beyene, 2016: 5). Kronik yazarlarının kaleme aldıkları kraliyet kronikleri bizzat kralın gözetimi ve kontrolü altında yazılmıştır. Aynı zamanda bu yazarlar 17. yüzyıldan itibaren, kaleme aldıkları kroniklerde kendi kimlikleri hakkında da bilgiler vermektedir (Pankhurst, 1967: xii). 18. yüzyılın sonlarında ise, Hristiyan-Etiyopya İmparatorluğu'nun idari meselelerinde gerçekleşen bazı değişiklikler üzerine -her ne kadar sayıları fazla olmasa da- saraydan bağımsız kronik yazarları görülmeye başlamıştır. Saraydan bağımsız olmaları bu kronik yazarlarına dönemin kralını ve tarihi olayları özgür şekilde analiz etme ve hatta eleştirme imkanı sağlamıştır (Gebreyes Beyene, 2016: 7).

Bu tarz yazılı anlatımların oluşturulmasındaki ana hedef dönem krallarının hatıralarını gelecek nesillere aktarmak ve unutulmalarının önüne geçmektir. Aynı zamanda bu *tariklerin* olduğu dönemlerde ülkeye, kralın dünya üzerindeki insanları yönetmesi için Tanrı tarafından seçilmiş biri olduğu inancı hakimdi. Krallar da yazdırdıkları bu kraliyet hikayeleri ile Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri olduklarını ve insanları ilahi bir güçle yönettikleri inancını meşrulaştırma imkanı elde etmişlerdir.² Buradan anlaşılacağı üzere kraliyet kroniklerinde kralların Hristiyan kimlikleri ön plandadır ve hatta bazı kısımlarda bu krallar Hristiyan azizler ve meleklerle kıyaslanmaktadır (Gebreyes Beyene, 2016: 9).

Ancak zamanla bu kronikler çok daha önemli bir gayeye hizmet ederek tarihçilerin geçmişe yönelik çalışmaları için temel kaynakları oluşturmaya

¹ Ge'ez 19. yüzyıla kadar Etiyopya'nın yazı dili olarak kullanılmıştır.

² R.K.P. Pankhurst "Fear God, Honor the King: The use of Biblical Allusion in Ethiopian Historical Literature" başlıklı iki bölümden oluşan makalesinde bu konuya detaylı bir şekilde değinmiştir (Pankhurst, 1986: 11-30, 1987: 25-88).

başlamışlardır. Çünkü bu kronikler ait oldukları kralların sadece kişisel hayatları hakkında değil, onların yönettikleri savaşlar, gerçekleştirdikleri seferler, kurdukları yeni şehirler, inşa ettikleri kilise ve manastırlar, yaşadıkları din ve mezhep çatışmaları -ki bu tarz mezhep çatışmaları ve dini konular Hristiyanlığın çok önemli bir yere sahip olduğu Etiyopya tarihi için vazgeçilmez konulardır-, devlet adamlarının atanması veya azledilmesinin yanı sıra hükümlerlikleri sırasında yaşanan birçok sosyo-ekonomik sorun, salgın hastalıklar ve kuraklık dönemleri v.b. konular hakkında yer yer detaylı bilgiler sunmaktadır. Her ne kadar hepsi kendi aralarında sundukları bilgi ve tarihi önem açısından çeşitlilik arz etse de, mevcut Etiyopya kraliyet kronikleri, Etiyopya üzerine yapılan tarih çalışmalarının bel kemiğini oluşturmaktadır. Osmanlı-Etiyopya ilişkilerine dair bilgi ihtiva eden kraliyet kronikleri ise başlıca şunlardır: Kısa Kronik (*Short Chronicle*), İmparator Gelavdevos Kroniği, İmparator Minas Kroniği, İmparator Sarsa Dengel Kroniği, İmparator Susenyos Kroniği ve İmparator Fasilades Kroniği.

Bilinen ilk *tarik* Amda Seyon I (1314-1344) Kroniği'dir. Burada Kral Amda Seyon'un güneydeki Müslüman devletlere karşı gerçekleştirdiği ve başarıyla sonuçlanan seferlerine geniş yer verilmiştir. Günümüze ulaşan ikinci bilinen *tarik* ise 15. yüzyıldan olup kral Zara Yakob'un (1434-1468) idari işlerini ön plana çıkarmaktadır. Bu *tarikin* birkaç farklı yazar tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir (Fiaccadori, 2007: 41).

16. yüzyıla gelindiğinde ise kralların kendi kraliyet hikayelerinin başına selefleri olan kralların yazılı hikayelerinden toplanan bilgiler de eklenmiştir. Bunun için ilk örnek İmparator Lebna Dengel (1508-1540) Kroniği'dir. Ön bilgilendirme olarak kabul edilebilecek bu kayıt tarzına İmparator Lebna Dengel'den sonra kaleme alınan pek çok kraliyet kroniğinde rastlamak mümkündür. Lebna Dengel Kroniği çok geniş kapsamlı olmakla beraber yoğunlukla imparatorla ilgili olumlu bilgileri barındırmaktadır. Kroniğin yazıldığı tarihlerde Etiyopya Müslümanlarının lideri ve Osmanlı Devleti tarafından Habeş Hakimi olarak tanınan (Kavas, 1997: 108) Ahmed b. İbrahim el-Gazi'nin (1525-1543) ordularıyla birlikte Etiyopya topraklarında yayılmasına ve Lebna Dengel'in ölümüne dair bilgilere rastlamak mümkün değildir (Fiaccadori, 2007: 42).

Kraliyet kroniklerinin büyük bir kısmı kralların hayatta oldukları dönemde yazılmış ve kralın ölümüyle birlikte yarım kalmıştır. Küçük

bir kısmı ise cereyan eden tarihi olaylardan uzun yıllar sonra yazılmıştır. İmparator Gelavdevos Kroniği kralın ölümünün ardından tamamlanan örneklerden biridir. Gelavdevos'un (1540-1559) kraliyet hikayesi ölüm yıldönümüne yakın bir tarihte -2 Nisan 1560'da- takdis edici ve övgü yüklü coşkulu ifadelerle sonlandırılmıştır (Fiaccadori, 2007: 42). Halefi olan İmparator Minas'ın (1559-1563) hikayesi de Minas hakkında benzer övgü ve takdir edici ifadeler barındırsa da İmparator Gelavdevos Kroniği'ne kıyasla daha seküler bir dile sahiptir (Fiaccadori, 2007: 42).

17. yüzyıldan itibaren kaleme alınan kralların hayat hikayeleri içerik ve usul açısından "kraliyet kroniği" tabirine en uygun olan kroniklerdir. Bu yüzyıldan itibaren yazarlar kaleme aldıkları kroniklerde naklettikleri olayların hangi yıl gerçekleştiğine ve bunların kronolojik sıralamasına büyük önem göstermiştir. İmparator Susenyos (1606-632) Kroniği bunun için iyi bir örnektir.

Ancak Etiyopya historiografisi yalnızca kraliyet kronikleriyle sınırlı değildir. Kilise ve manastır bünyesinde yazılmış (*monastic historiography*) birçok eser de ülkenin tarihine ışık tutmaktadır. 16. yüzyılda yaşamış olan keşiş Bahrey tarafından kaleme alınan "Galla³ Tarihi" (*zenahu legalla*⁴) *monastic historiography* için iyi bir örnektir. Bahrey eserinde, geçmişte Galla günümüzde ise Oromolar olarak bilinen bu etnik grubun iç yapısı, Etiyopyalılara karşı yürüttükleri savaşlar ve galibiyetlerinin yanı sıra iki taraf arasındaki farklılıklar hakkında bilgiler aktarmaktadır. Bu tarihi eser 16. yüzyılın ikinci yarısında kuzey Etiyopya topraklarının neredeyse yarısını ele geçiren Oromolar hakkında bilgi sahibi olmak için çok önemli bir kaynaktır ve Etiyopya tarihi açısından önemli bir yere sahiptir (İshikawa, 2011: 1-12).

Yukarıda bahsi geçen kraliyet kronikleri yakından incelendiği takdirde, birçok yerde Türkler ile Etiyopya İmparatorluğu arasında cereyan eden

³ Günümüzde Oromolar olarak bilinen bir etnik grup. 16. yüzyılın başından itibaren günümüz Etiyopya'nın güneyinden büyük gruplar halinde ülkenin orta ve kuzey-batı dağlık bölgelerine doğru Etiyopya İmparatorluğu'na karşı savaşarak göç eden Oromolar şuan Etiyopya'nın en büyük etnik grubu olup, Etiyopya topraklarının yanı sıra Kenya'nın kuzeyinde yaşamaktadır.

⁴ *Zenahu legalla* "Historia Gentis Gallia" başlığı altında *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium / Scriptorum Aethiopicum* serisinin edisyonu C. Conti Rossini tarafından yapılan *Historia Regis Sarsa Dengel (Melek Seged)* başlıklı cildinde mevcuttur.

savaşlar ve benzer konular hakkında detaylı bilgiye rastlamak mümkündür. Bu makalede söz konusu kroniklerden birkaçına değinilecektir.

3.1. İmparator Gelavdevos Kroniği

Babası Lebna Dengel'den sonra tahta çıkan İmparator Gelavdevos, adından en çok Etiyopya Müslümanlarının lideri Ahmed b. İbrahim el-Gazi ile yaptığı savaşlarla söz ettirmiştir. Bunun yanı sıra Türklerin Etiyopya'daki fiili varlıkları Gelavdevos'un hükümranlığı döneminde vuku bulmuştur. Bu nedenle ismi geçen imparatorlar arasında özellikle Gelavdevos'un kroniği Osmanlı-Etiyopya ilişkilerinin başlangıcı açısından birçok bilgi barındırmaktadır. Etiyopya'nın yazılı kaynaklarında Türkler ilk olarak Gelavdevos Kroniği'nde anılmaktadır. Burada "Levantenler"⁵ olarak adlandırılan Türklerin, İmparator Gelavdevos'un on yedinci hükümranlılık yılında ülkenin sahil kısımlarından karaya çıktıkları ve denize kıyısı olan pek çok bölgeyi kontrolleri altına aldıklarından bahsedilmektedir. Bu olay Gelavdevos'un kroniğinde şu şekilde geçmektedir:

"Nami yüce kral Gelavdevos'un 17. hükümranlılık yılında Etiyopya topraklarına geldiler. Levanten denilen Yafet'in⁶ çocukları denizden karaya çıktılar ve Etiyopya topraklarından denize kıyısı olan bazı toprakları ele geçirdiler." (Conzelman, 1895: 62-63)

Verilen bu bilgiyi takiben kronik yazarı, Gelavdevos'un on yedinci hükümranlılık yılında iki büyük sorunla başa çıkmak zorunda kaldığından bahsetmektedir. Bunların ilki Türklerin Etiyopya topraklarına ayak basmasıyla yaklaşık aynı dönemde Etiyopya'ya gelen *frenk* (yani Portekiz) âlimleri ile arasında yaşanan itikadi sorunlar (Conzelman, 1895: 63), ikincisi ise Türklerin Etiyopya'daki varlıkları ve onları ülkesinden uzaklaştırmak için verdiği mücadeledir ki bu onu bir hayli yıpratmıştır.

Yukarıda tercümesi verilen bölümden sonra gelen bölümde ise *Habeş Eyaleti*'nin kurucusu ve ilk beylerbeyi olan Özdemiş Paşa'nın (1555-1559/60) ismi ilk kez Etiyopya kaynaklarında geçmektedir.⁷ Özdemiş

⁵ İtalya'nın doğusunda kalan, özellikle Türkiye'nin güneyinden Sina'ya kadar uzanan sahil şeridini kapsayan Akdeniz bölgesi ülkelerinde yaşayanlara verilen isim.

⁶ Hz. Nuh'un oğullarından biri olan Yafet, Avrupa ve Anadolu halklarının atası olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Türkler Gelavdevos Kroniği'nde "Yafet'in çocukları" diye tanımlanmaktadır.

⁷ Özdemiş Paşa ismi İmparator Gelavdevos Kroniği'nde *Uzdemer*, İmparator Minas Kroniği'nde *Isdemur* ve Kısa Kronik'te *Zemur* olarak geçmektedir.

Paşa burada Debre Damo Manastırı'nın⁸ yıkılması ve oradaki azizlerin öldürülmesi olayıyla bağlantılı olarak anılmaktadır. Aynı zamanda sözkonusu bu bölümde Özdemir Paşa ve askerlerinin Debre Damo'ya gerçekleştirdikleri harekâtın ve galibiyetlerinin Gelavdevos'u derinden etkilediğinden bahsedilmektedir. Hristiyan-Etiyopya İmparatorluğu için büyük önem taşıyan bu manastırın yıkılışı Gelavdevos'un moralini çok bozmuştur.

Verilen bu bilgilerin ardından kronik yazarı, Özdemir Paşa ve askerlerinin Tigre bölgesinin bazı kısımlarına gerçekleştirdikleri harekâtın ve bu harekâta karşı koyan Tigre halkının direnişi sonucunda Türklerin bu bölgede birçok kayıplar verdiğinden bahsetmektedir. Özdemir Paşa'nın bu ilk yenilgisinin yanı sıra ikinci yenilgisi de İmparator Gelavdevos Kroniği'nde detaylı bir şekilde yer bulmaktadır. Bu ikinci yenilgi – günümüzde Eritre sınırları içinde bulunan – Debarva'da gerçekleşmiştir. Etiyopya ordularıyla Debarva'da çatışan Özdemir Paşa'nın buradaki askeri yenilgisinin yanında, aynı bölgede bir kalede sakladığı tüm hazinelerine Gelavdevos tarafından el konulduğu aktarılmaktadır. Gelavdevos'un el koyduğu bu hazinelerin içinde Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) bir portresinin de bulunduğu bildirilmektedir (Conzelman, 1895: .168).

3.2. İmparator Minas Kroniği

Gelavdevos'un kardeşi olan Minas, 1559 yılından, öldüğü 1563 yılına kadar Etiyopya İmparatorluğu'na hâkim olmuştur. Minas, Etiyopya İmparatorluğu'nun Etiyopya Müslümanlarının lideri Ahmed b. İbrahim el-Gazi ve ordusu ile girdiği bir çatışmada henüz küçük bir çocukken Müslümanların eline esir düşmüştür. Kraliyet ailesinden gelmesi sebebiyle “değerli” bir esir olarak kabul edilen Minas, Müslümanların elinde esir kaldığı sürece iyi muamele görmüş ve diğer savaş esirleri gibi hadım edilmemiştir (Pereira, 1888: 18). Esir düştükten kısa bir süre sonra Minas, Ahmed b. İbrahim el-Gazi tarafından Yemen'deki Zebid sancağının paşasına hediye olarak verilmiştir. Ahmed b. İbrahim el-Gazi'nin bunu yapmasındaki neden, orduları ile Etiyopya İmparatorluğu'na karşı

⁸ Etiyopya'nın en eski ve önemli manastırlarından biridir. Ülkenin kuzeyinde, doğu Tigray bölgesinde bulunmaktadır. Dik kayalıkların üzerine kurulmuş olan bu manastıra ulaşım ancak iplerle tırmanarak mümkündür.

sürdürdüğü savaşlarda Zebid paşasından askeri destek ummasıdır (Pereira, 1888: 17-18).

1543 yılında günümüz Etiyopya'sında Tana Gölü'nün doğusunda yer alan Veyna Degada yapılan savaş esnasında Ahmed b. İbrahim el-Gazi'nin oğlu, Gelavdevos tarafından esir alınmıştır. Ahmed b. İbrahim el-Gazi'nin oğlunu Gelavdevos'un elinden kurtarmak için Müslümanlar esir takası teklif etmişler, bu da esir tutulan Minas'ın yeniden ailesine dönmesine vesile olmuştur. Bu gelişmeler doğrultusunda Zebid Paşası, takas işleminin gerçekleşmesi için Kanuni Sultan Süleyman'la irtibata geçerek izin istemiştir. Sultan Süleyman'ın izni üzerine takas gerçekleşmiş (Pereira, 1888: 22) ve Minas, ailesi tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmış ve Gelavdevos'un ardından tahta geçmiştir. Minas, gençliğinin bir kısmını Müslümanlar arasında geçirmiş olmasından dolayı, krallığı boyunca karşıtları tarafından esaret altında bulunduğu dönemde Müslümanlığı seçmiş olmakla suçlanmıştır.

Minas'ın kroniğinde, 20 Nisan 1562'de (Orhonlu, 1996: 50) Tigray'ın güney-doğusunda bulunan Enderta bölgesinde Türklerle girdiği bir çatışmadan bahsedilmektedir (Pereira, 1888: 32). Ancak burada kronik yazarı bir hata yaparak Minas'ın bu bölgede dönemin beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa (1560-1567) yerine bahsi geçen tarihte ölmüş bulunan babası Özdemir Paşa'ya karşı savaştığından bahsetmektedir. Bu konuyla ilgili İmparator Minas Kroniği'nde şu ifadeler yer almaktadır:

“[Minas'ın] yaklaşmakta olduğu haberini alan Yeshak⁹, Paşa ile birlikte Aksum'dan Ede Mekvenen'e doğru yola çıktı ve [iki taraf] Enderta diyarında karşılaştılar. [...] Ancak bugünün galibiyeti Özdemir'e düştü, çünkü savaşan tarafların durumu genellikle böyledir: bazen kazanırlar bazen de yenilgiye uğrarlar. Yenilmez olan yalnızca Tanrı'dır, O'nun imparatorluğu ebedidir ve hakimiyeti nesilden nesile devam eder.” (Pereira, 1888: 32)

⁹ Uzun yıllar Bahr Negaş (bknz.: d.n. 10) olarak görev yapan Yeshak (ö. 1588) Etiyopya tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hristiyan-Etiyopya İmparatorluğu tarafından Bahr Negaş olarak görevlendirilmesine rağmen çoğu kez Etiyopya topraklarında bulunan Portekizler ve Osmanlılar ile işbirliği yaparak kendi çıkarları uğruna Etiyopya kralına karşı savaşmıştır.

3.3. İmparator Sarsa Dengel Kroniği

Minas'ın oğlu olan Sarsa Dengel 1563'den 1597'ye kadar süren imparatorluk döneminde enerjisinin ve zamanının büyük bir çoğunluğunu imparatorluk topraklarına saldıran Oromolar ile Bahr Negaş'ın¹⁰ müttefiki olan ve ülkenin sahil kesimlerindeki nüfuzlarını artırmaya çalışan Türklere karşı savaşarak geçirmiştir. Özellikle Türklerle sürdürdüğü savaşlardaki galibiyetlerine detaylı bir biçimde değinilen kroniğinden bir alıntı şöyledir:

“[...] Bunun üzerine karşıt görüşten biri kalktı ve şöyle dedi: “Kim bugüne dek gözlerin görmediği, kulakların işitmediği bir şeye malik olmuştur ki?” Biz ise ona şöyle cevap verdik: “Silah ve toplarla donanmış Türkleri hangi Etiyopya kralı mağlup etmiştir? Bundan önce Kral Melek Seged'in¹¹ galibiyetlerine benzer bir şey ne görülmüştür ne de duyulmuştur. O, Paşa¹² ve Rumeli'nin yetenekli savaşçıları yok etmiştir [...]”¹³(Conti Rossini, 1907: 82)

Sarsa Dengel Kroniği'nde dikkat çekici detaylardan biri kronik yazarının Hristiyan-Etiyopya İmparatorluğu ve Türkler ile dönemsel müttefikleri Yeshak arasındaki ilişkilere detaylı bir şekilde değinmesidir. Bunun yanı sıra aynı dönemlerde ülkedeki Yahudiler (Falaşalar) ile sorun yaşayan Sarsa Dengel'in, bu gruba karşı Agav¹⁴ kabilesinden gelen

¹⁰ “Denizler Hakimi” anlamına gelen Bahr Negaş, 18. yüzyıldan önce Etiyopya'nın Kızıldeniz'e yakın bölgelerini ve ticaret yollarını hakimiyeti altında tutan ve Etiyopya Krallığı'na bağlı olan kişiye verilen ünvan idi. Stratejik açıdan önemli bölgeleri idare eden dönemin Bahr Negaş'ı bağımsızlığını ilan etmek için kendi çıkarları uğruna zaman zaman Osmanlılar ile işbirliği yaparak Hristiyan-Etiyopya İmparatorluğu'na karşı savaşmıştır (örnk.: Yeshak, bkzn.: d.n. 9). 18. ve 20. yüzyılları arasında bu görevin içeriği ve kapsadığı görev bölgeleri bir hayli değişmiştir.

¹¹ Sarsa Dengel'in bir diğer adı Melek Seged'dir.

¹² Burada bahsi geçen Osmanlı paşası Ahmed Paşa'dır (1576/77-1579). Etiyopya yerli kaynakları Ahmed Paşa'nın bu savaşta pek çok askeriyile birlikte öldüğünden bahsetmektedir.

¹³ Osmanlı belgeleri bu savaştan “Ahmed Paşa muharebesi” olarak bahsetmektedir. Cengiz Orhonlu, bu muharebenin gerçekte küçük bir çarpışma olduğunu ancak Etiyopya yerli kaynaklarının bunu büyük bir çarpışma gibi aktardıklarını yazmaktadır. Ahmed Paşa'nın, Osmanlı belgelerinde detaylı bir şekilde yer bulan bu savaş esnasında mı yoksa aldığı yaralar sonucu daha sonradan mı öldüğü bilinmemektedir: Orhonlu, 1996: 58-59.

¹⁴ Etiyopya'nın kuzeyindeki Mareb nehrinden güneyindeki Cemma nehrine uzanan dağlık bölgede yaşamış, günümüzde ise Etiyopya ve Eritre'de yaşayan bir etnik grup.

savaşçılar ve Türk askerlerinden de faydalandığı ve bunların Etiyopya ordusunda Yahudilere karşı savaştıklarından bahsedilmektedir:

“Tanrı [imparatorun] yorgunluğunu ve kalbinin içini ve düşmanı olan Yahudilerden intikam alma duygularını gördükten sonra çok cesur olan Türklerin ve Agavların kalbine büyük bir servet düşkünlüğü verdi ve onlara şöyle söylemelerini ilham etti: “Allah’ın bize ilham ettiği gibi Amba’ya¹⁵ tırmanıp [içerideki Yahudilerin] hile yoluyla dışarı çıkmalarını sağlarsak bize ne verirsiniz?” İmparator Türklere şöyle dedi: “Size altın vereceğim.” Çünkü onlar altını çok seviyorlar.” (Conti Rossini, 1907: 106)

Bu bilgilerden yola çıkarak, bu dönemde Etiyopya İmparatorluğu ile ülkede bulunan Osmanlılar arasında bir nevi barış ortamının sağlandığı düşünülebilir. Yukarıda tercümesi verilen bölümde dikkat çeken husus, Türk askerlerinin Etiyopya ordusuna, düşmanlarına karşı savaşta para karşılığı yardım teklif etmeleridir. Bu konuyla ilgili incelenmiş Osmanlı belgelerinde bugüne dek böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla beraber, *Habeş Eyaleti* beylerbeyinin onayı olmadan Türk askerlerinin para karşılığı Etiyopya ordusu saflarında yer alamayacağı göz önünde bulundurulursa, bu tarz bir yardım teklifinin Türklere gelmiş olma ihtimalinin düşük olduğu söylenebilir (Orhonlu, 1996: 66). Çünkü -birçok Etiyopya kraliyet kroniğinde de vurgulandığı gibi- dönemin en gelişmiş ateşli silahlarını kullanan ve “yetenekli savaşçılar” olan Türk askerleri Etiyopya imparatoru için başa çıkamadığı iç savaşlarda büyük avantaj sağlayabilecek durumdaydılar.

Ancak bu olaydan kısa bir süre sonra, sağlanan barış sürecinin sona erdiği görülmektedir. 1588 yılında Sarsa Dengel, Türklerin yeniden bir süre önce kaybettikleri Deberva’ya kadar ulaştıklarını öğrenmiş, bunun üzerine harekete geçerek ordularını hazırlamış ve Türklerle savaşa girmiştir. Çıkan savaş Hristiyan-Etiyopya İmparatorluğu lehine sonuçlanmıştır. Bu savaşı detaylı olarak aktaran kronik yazarı aynı zamanda o dönemde bir sahil bölgesi olan Hergigo’da (Arkiko) hüküm süren Osmanlı Paşası’nın, yaşadığı hezimetin ardından İmparator Sarsa Dengel’e bir özür mektubu

¹⁵ Amba kelimesi Geez, Amharca ve Tigrinya dillerinde tırmanması zor dağ, birarada olan küçük yerleşim bölgeleri veya askeri karargâh için kullanılmaktadır.

gönderdiğinden bahsetmektedir.¹⁶ Kronikten edinilen bilgiye göre Paşa, Sarsa Dengel'in hakimiyeti altında olan toprakları ele geçirmeye çalıştığı için özür dilemekte ve imparatora sadakat yemininde bulunmaktadır (Conti Rossini, 1907: 136). Sarsa Dengel Kroniği'nden başka herhangi bir birincil kaynaktan böyle bir mektubun varlığına dair bir bilgi henüz bulunmamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Etiyopya'da varlık gösterdiği döneme ait mevcut Etiyopya yerli kaynaklarının büyük çoğunluğu farklı dillere tercüme edilmiş ve konuyla ilgili çalışan araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Ancak bunu aynı döneme ait Osmanlı arşiv dokümanları için söylemek mümkün değildir. Cengiz Orhonlu, 20. yüzyılın ikinci yarısında, ikincil kaynakların yanı sıra araştırma yaptığı yıllarda ulaşabildiği Osmanlı arşiv dokümanlarından da faydalanarak, “*Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*” isimli bir eser hazırlamıştır. Bu eser, günümüze dek bu minvalde yapılan tek çalışma olarak kalmıştır. Orhonlu'nun konuyla ilgili mevcut arşiv dokümanlarının sadece bir kısmını kullandığını ve bu çalışmanın kaleme alındığı tarihten bu yana yeni birçok arşiv dokümanının ortaya çıktığını göz önünde bulunduracak olursak, Osmanlı Afrikası üzerine yapılan tarih çalışmalarında – daha önce de belirtildiği gibi – halen büyük bir açık olduğunu görürüz. Bu açığın kapatılması ve Etiyopya yerli kaynaklarının ülkenin Osmanlı'yla olan ilişkisine dair sunduğu bilgilerin doğruluğunun araştırılması için, bu arşiv dokümanlarının da gerektiğinde farklı dillere tercüme edilerek araştırmacıların hizmetine sunulması faydalı bir adım olacaktır.

Bu konuyla ilgili Ahmet Kavas, Osmanlı Devleti'nin Etiyopya'daki Müslüman Harar Emirliği ile olan münasebetlerine değindiği makalesinde,

¹⁶ Debarva savaşı Hüdaverdi Paşa (Etiyopya yerli kaynaklarında ismi Kedaverd olarak geçmektedir) (1588/89-1594) zamanında vuku bulmuştur. Sarsa Dengel Kroniği'nde bahsi geçen mektubun gerçekten Hüdaverdi Paşa'ya ait olup olmadığı ise hiçbir kaynaktan net bir şekilde ispatlanamamıştır. Cengiz Orhonlu *Habeş Eyaleti* isimli kitabında Richard Pankhurst'un *Firearms in Ethiopia* başlıklı kitabına işaret ederek, “Türklerin” bu savaştan sonra Etiyopya imparatoruna bir özür mektubu ile birlikte değerli hediyeler gönderdiklerinden bahsetmektedir. Ancak bu konuyla ilgili herhangi bir Osmanlı arşiv dokümanından elde edilmiş bir bilgi mevcut değildir.

Osmanlı arşiv dokümanlarının önemine vurgu yaparak şu ifadelere yer vermektedir:

“Osmanlı Devleti’nin Doğu Afrika üzerindeki hâkimiyet merkezi önce Kızıldeniz’deki Sevâkin adası yapıldı, ardından sahildeki Masavva’ya götürüldü ve Habeş Eyaleti buradan idare edildi. Cengiz Orhonlu’nun Osmanlı İmparatorluğu’nun Güney Siyaseti – Habeş Eyaleti (İstanbul 1974) bu konuda yapılan en kıymetli araştırmalardan birisidir. Ancak yaklaşık dört asır ilgi duyulan bir bölgenin tarihinin birkaç farklı çalışma ile aydınlatılmasının imkânsızlığı ortadadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki belgelerle yapılacak yeni çalışmalar gerek Doğu Afrikalı tarihçilerin gerekse Avrupalı araştırmacıların ortaya koydukları eserlere büyük katkı sağlayacak, Cengiz Orhonlu’nun eseri gibi bölge tarihine rehberlik edecektir.”
(Kavas, 2001: 444)

KAYNAKÇA

- Alvares, F. (1961). *The Prester John of the Indies: a true Relation of the Lands of the Prester John Being the Narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 Written by Father Francisco Alvares*, 1-2, C. F. Beckingham & G. W. B. Huntingford (ed.), The Hakluyt Society, 2/114-115, Cambridge: Publ. for the Hakluyt Soc. at the Univ. Press.
- Barbosa, D. (1918-1921) [Tıpkıbasım: 1967]. *The Book of Duarte Barbosa: an Account of the Countries Bordering on the Indian Ocean and their Inhabitants, Written by Duarte Babosa, and Completed about the Year 1518 a.d.*, 1: *Including the Coasts of East Africa, Arabia, Persia, and Western India as far as the Kingdom of Vijayanagar*; 2: *Including the Coasts of Malabar, Eastern India, Further India, China and the Indian Archipelago*, M. L. Dames (ed., terc.), The Hakluyt Society, 2/44;49, Nendeln/Lichtenstein: Kraus.
- Beckingham C. F. & G. W. B. Huntingford, (ed.). (1954). *Some Records of Ethiopia 1593-1646: Being Extracts from the History of High Ethiopia or Abassia by Manoel de Almeida together with Bahrey's History of the Galla*, The Hakluyt Society, 2/107, London: Hakluyt Society.
- Conti Rossini, C. (ed.). (1907) [Tıpkıbasım: 1961/1962]. *Historia Regis Sarşa Dengel (Malak Sagad)*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 20, 21, Scriptorum Aethiopicum, 3, 4, Louvain : Imprimerie Orientaliste L. Durbecq, 1907.
- Conzelman, W. E. (ed.). (1895). *Chronique de Galâwdêwos (Claudius) Roi d'Éthiopie: Texte Éthiopien Traduit, Annoté et Précédé d'une Introduction Historique par William El. Conzelman*. Bibliothèque de l'École Pratique des Hautes Études, 4, Paris: Bouillon.
- Evliya Çelebi (1938). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeş (1672-1680)*, 10, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Fiaccadori, G. (2007). "Historiography, Ethiopian Historiography", *Encyclopaedia Aetiopica*, c. 3, (40-46).
- Gebreyes Beyene, S. (2016). *The Chronicle of King Gälawdewos (1540-1559): A Critical Eddition with Annotated Translation*. Doktora Tezi, Hamburg Üniversitesi, Almanya. <http://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2016/81117/pdf/Dissertation.pdf>

- Hasan İbn-Ahmad al- Haymi (1898). *Zur Geschichte Abessiniens im 17. Jahrhundert: der Gesandtschaftsbericht des Hasan ben Ahmed el-Haimi*, F. E. Peiser (terc.), Berlin: Wolf Peiser Verlag.
- İshikawa, H. (2011). “Northern Ethiopian Historiography during the Second Half of the Solomonic Period (1540-1769)”, *Nilo-Ethiopian Studies*, 16, (1-12).
- Kavas, A. (1997). “Harar”, *TDVİA*, c. 16, (107-109).
- Kavas, A. (2000). “The Dominance and Influence of the Ottoman Empire on the African Continent”, K. Çiçek v.d. (ed.), *The Great Ottoman, Turkish Civilization*, 1, (248-258), Ankara: Yeni Türkiye.
- Kavas, A. (2001). “Osmanlı Devleti'nin Müslüman Harar Emirliği'yle Münasebetleri ve Hıristiyan Habeşistan (Etiyopya) İmparatorluğu ile Yakınlaşmasına Etkisi”, K. Çiçek (ed.), *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (443-464), Harlem: Sota.
- Lesure, M. (1976). “Les Ottomans et l'Éthiopie”, *Mare Luso-Indicum: l'Océan Indien, les Pays Riverains et les Relation International XVIe - XVIIIe Siècles*, 3, Société d'Histoire de l'Orient, Paris: Soc.
- Monteil, V.-M. (1980). *L'Islam Noir: Une Religion à la Conquête de l'Afrique*, Paris : Éd. du Seuil.
- Orhonlu, C. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7/175, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Orhonlu, C. (1996a). “Habeş Eyaleti”, *TDVİA*, c. 14, (363-367).
- Pankhurst, R. K. P. (1967). *The Ethiopian Royal Chronicles* Addis Ababa: Oxford University Press.

Pankhurst, R.K.P. (1986). “Fear God, Honor the King: The use of Biblical Allusion in Ethiopian Historical Literature, 1”, *Northeast African Studies*, 8, (11-30).

Pankhurst, R.K.P. (1986). “Fear God, Honor the King: The use of Biblical Allusion in Ethiopian Historical Literature, 2”, *Northeast African Studies*, 9, (25-88).

Pereira, F. M. E. (ed.), (1888). *Zēnā Minās: Historia de Minās `Ademās Sagad Rei de Ethiopia*, Lissabon: Imprensa Nacional.